

KÉT SZERELMES CSÓKOLKOZOTT, APOLLINAIRE HARANGOZOTT

A huszonegy éves Apollinaire-nek állás után kell néznie, és remek lehetőség pottyán az ölébe: egy német őrgórné lányát kell franciára tanítani egy Rajna-vidéki kastélyban, mindössze napi két órában. Bőven jut ideje búvárkodni az őrgórné gazdag könyvtárában, beleveti magát a német nyelvbe, még egy *Ungarische Volkslieder* is akad az olvasmányai közt. „De ne becsüljük túl az olvasmányok hatását – írja Réz Pál az *Apollinaire világában* (Európa, 1974, 44.) –, csak fluidumukkal, áttételesen lesznek jelen ekkortájt született költeményeiben. (Kivétel egy Brentano-vers: Apollinaire *Loreleya* ennek szabad átköltése, néhány heinei motívum felhasználásával.)” Nem volt okom kételkedni ebben – mindaddig, amíg a szerkesztője nem lettem a *Novalis és a német romantika* című antológiának. 1985-ben adta ki az Európa a remek Lyra Mundi sorozatban. Fodor Géza válogatta, Szabó Ede kontrollszerkesztette, Márton László látta el alapos életrajzi jegyzetekkel. A felelős szerkesztő – ez voltam én – a fordítókat verbuválta hozzá. És persze olvasta is a fordításokat, köztük Adalbert von Chamisso-nak *Az elárult szerelem* című versét. És ez nagyon ismerős volt valahonnan. Tótfalusi István így fordította magyarra:

*Az éjjel csókolóztunk,
nem látott senki sem;
bíztunk a csillagokban,
fenn szikráztak fényesen.*

*De egy csillag lehullott,
s a tengernek beszélt,
tőle egy bárka, attól
egy matróz vette neszét,*

*ő meg a kedvesének
dalolta másnap el –
s most utca, tér, fiú, lány
mind rólunk énekel.*

Honnan ismerős? Nem kellett sokáig gondolkozznom, hamar eszembe jutott Apollinaire egyik Németországban, 1902-ben írott verse, *A harangok*, Vas István fordításában:

*Szép cigányom szerelmesem
Halloó harangok szava kondul
Azt hittük nem lát senki sem
Szerettük is egymást bolondul*

*De megtaláltak minket itt
A harangok és körülálltak*

*Magasból nézett mindegyik
S elmondják az egész világnak*

*Ciprián Henrik jól tudom
Katalin Marie Orsolyával
És Gertrud unokahugom
Meg a pékasszony az urával*

*Holnap mind rajtam mosolyog
Én nem tudom hová lehetnék
Te messze leszel zokogok
Belehalok az is lehet még*

Az alapötletét szerintem nyilvánvalóan Chamissótól lopta Apollinaire. Ami persze korántsem bűn, annál is kevésbé, mert maga Chamisso az egész versét máshonnan kölcsönözte. A magyar fordításból nem derül ki, de az eredetiben a cím – *Verratene Liebe* – alatt ott van zárójelben az is, hogy honnan. De ezt csak mostanában és csak azért tudtam meg, mert közben az interneten a *Lyukasóra* nevű játékot játszottuk, amelyben költőket kell kitalálni idézetekből, és Nyáry Krisztián feladott egy Vitkovics Mihály-verset, amit nem ismertem, de nagyon megtetszett. És megint csak nagyon ismerős volt:

*Két szerelmes csókolkozott,
Egy nagy völgyben mulatozott:
Azt gondolták, szem nem látja,
De a zöldes mező látta.
Ez elmondá a juhnyájnak,
A juhnyáj a pásztorának.
A pásztor meg az utasnak,
Az utazó a hajósnak.
A hajós meg a hajónak,
A hajó a friss folyónak.
A friss folyó lány anyjának,
Az anya a lány apjának.
Szegény lányka szegyenében
Ily átkot szórt keservében:
– Mező, mező! ki ne zöldülj,
Juhnyáj, farkas közé kerülj,
Pásztor, üssön istennyila,
Utas, fogyjon lábod ina,
Hajós, süllyedj a mély vízbe,
Hajó, burúlj lángos tűzbe!
Folyó, tűzre folyj egészen,
S a tűz téged elemésszen.¹*

Két szerelmes csókolkozott... Azt gondolták, szem nem látja... Az éjjel csókolóztunk, nem látott senki sem... De a zöldes mező látta. Ez elmondá a juhnyájnak... De egy csillag lehullott, s a tengernek beszélt... Hasonlíthat egymásra ennyire két vers pusztá véletlenségből? Jó, Chamissónál nincs átok, de az alaphelyzet azonos: a magukat biztonságban érző

¹ Vitkovics Mihály *Magyar és szerb írásai* Vujicsics D. Sztoján gondozásában. Európa Könyvkiadó-Matica Srpska, 1978. A helyesírás itt modernizálva van, Vitkovics a lánykát még lyánkáknak írta.

szerelmeseket a természet árulja be az embereknek. Azt hiszik, nem látta senki, de a mező, illetve a csillagok látták őket. Továbbadták a juhnyájnak, illetve a tengernek; juhnyáj a pásztornak, pásztor az utasnak; tenger a bárkának, bárka a matrónának. Nem gyanús, hogy a kitudódásnak ez a láncolata egy töről fakad? De hol ez a tő?

Maga az „ez mondja annak, az meg amannak” formula mint szónoki fogás ismerős a *Hamlet*ből. Arany János fordításában:

*Kelyhet nekem! s az üstdob mondja meg
A harsonának, és a harsona
Künn a tüzérnek, pattantyú az égnek,
Az ég a földnek: „Most ürit kehelyt
Hamletre a király.”*

(Ami távolról ott visszhangzik Füst Milán *Öregségében*: „Mert, mintha dobokat vernének a fülébe, tompa dobot / S erre felelné a hegyomlás s e hegyomlásnak felelné a tenger...”)
De Vitkovics és Chamisso verse közt a párhuzam szorosabbnak látszik egy költői-retorikai formula átvételénél. Fölmerülhet a kérdés: olvasta Vitkovics (1778–1829) Chamisso (1781–1839) versét? Vagy pláne fordítva: Chamisso Vitkovicsét? Egyáltalán: melyik íródott előbb? De ha továbbmegyünk, kiderül, hogy nem ezek a helyes kérdések. Bajza József – az utca névadójának dédunokaöccse – a *Budapesti Szemlében* (1931, 638. sz.) ezt írta egy Milan Šević nevű szerző könyvéről: „Jelen megjegyzéseiben kimutatja Šević, hogy Vitkovics műveinek Szvorényi-féle kiadásában eredetiként szereplő egyes versek is szerb fordítások (*Pirulj rózsa, pirulj, Egész éjjel a fiúmile, Két szerelmes csókolkozott, Egy szép estve*, valamint *A juh és a farkas* c. mese). Kifejezi azt a gyanúját, hogy még ezeken kívül is vannak az eredetieknek mondott versek között szerbből való fordítások. Utal rá, hogy Vitkovics maga is gyűjtött szerb népdalokat, és ezek néha előbb jelentek meg magyar fordításban, mint az eredeti szerb szöveg.” De ha jobban megnézzük, nem kellett Ševićre várni annak megállapításával, hogy a *Két szerelmes...* egy szerb népdalnak a fordítása vagy inkább – versformában és tartalomban is – eléggé szabad átköltése. Székács József 1836-ban megjelent *Szerb népdalok és hősregék* című kötetében megtaláljuk a pontosabb fordítást, *Az árulók* címmel:

*Két szerelmes csókot vált a réten,
S vélik hogy nem látja senki őket,
De a zöld rét megpillantja őket;
S elbeszélte a fejér juhnyájnak,
A juhnyáj megmondta pásztorának,
Ez bement a úton utazónak,
Útas a rév mellett a hajónak,
Ez diófa-csónakára bizta,
A csónak megsúgta a folyamnak,
A folyóviz a leány anyjának.
Átkozódva szólt a szép leányka:
„Zöldületlen légy örökre, zöld rét!
Dúljanak fel farkasok fejér nyáj!
Ozmán kardok vágjanak le pásztor!
Néked lábad aszszék össze útas!
Téged révész hordjon el sebes viz!
Hűtlen csónak rád tűz-ár boruljon!
S téged égőt, hűtlen viz oltson.”*

Nocsak! Szerb népköltészet? Hiszen az népszerű volt Franciaországban, Mérimée például a siker reményében egy egész kötet balkáni népdalt hamisított *Guzla* címmel (Székács is említi az előszavában, még hitelesnek hiszi), és egy hölgy, Mme Voiart kiadott egy kétkötetes antológiát (*Chants populaires des Serviens*), igaz, nem szerbből, hanem németből fordítva. A francia gróf fiából német költővé lett Chamisso tehát akár olvashatta is a Vitkovics-vers alapjául szolgáló népdalt, franciául vagy németül. Vuk Stefanović Karadžić szerb népdalgyűjteménye alapján, amelyhez német fordítások is társultak, Goethe is írt egy lelkes tanulmányt a szerb dalokról, és hosszan felsorolja e dalok típusait, fő témáit. Amit én keresek, azt nem talalom köztük. (Noha a keresett vers benne van a Karadžić-féle kötetben,² 219. szám alatt.)

De hiába is találnám, mert mint említettem, Chamisso nem titkolja, honnan vette a versét, és az nem a szerb népköltészet. A cím alatt az van ott zárójelben, hogy „*Neugriechisch*”, és nem kellett sokáig keresni, meglett az interneten az újjörög népdal szövege (ráadásul angol és francia fordításban is, egy másik helyen pedig németül). Az ebben eldalolt történet csak az utolsó két sorral toldotta meg Chamisso: „s most utca, tér, fiú, lány / mind rólunk énekel”. („Nun singen’s auf Straßen und Märkten / Die Knaben und Mädchen im Chor.” Sokan megzenésítették, többek közt Schumann.) A görög dal szelídebben és, ha akarom, pozitívabban végződik. A tenger elmondta egy kormánylapátnak, a kormánylapát a hajós-nak, és a hajós elénekelte az imádottja ajtajánál.³ A lány elkeseredését érdekes módon – a szerb népdaltól nyilván függetlenül, de mintegy azt visszhangozva – Apollinaire viszi bele a Chamisso által kibővített változat nyomán írt versbe.

Chamisso is belevitt a maga versébe néhány új árnyalatot. A görög dal csak annyit mond, hogy a csillagok láttak minket (az éjszakával, a hajnallal meg a holddal együtt). Chamissónál csak a csillagok szerepelnek, de hozzáteszi, hogy *megbízunk* a csillagokban („Wir haben den Sternen getraut”), és hogy a lehullt csillag *bevádolt minket* a tengernél („Der hat dem Meer uns verklagt”), az újjörögben csak elmondta neki, amit látott. Hadd mutassam meg a Chamisso-verset a magam fordításában is:

Elárult szerelem
(Újjörögből)

*Csókolóztunk, angyalom, éjjel,
nem volt más senki se ott,
csak a csillagok odafönn, s mi hittük:
titok marad így a titok.*

*De egy csillag lehullott,
s a tengernek bepanaszolt,
tenger egy kormánylapátnak,
lapát hajós-nak dobta a szót.*

*Az a hajós pedig eldalolta
a nőnek, akit szeret.
Most utcán és piacon dalolja
kórusban a sok gyerek.*

² *Narodne srpske pjesme: Različne ženske pjesme*, Lipcse, 1824, 1. kötet.

³ Idemácsolom Kórizs Imre megjegyzését: „A szerelmes ajtó előtti sóvárgó éneklése antik toposz, paraklauszithüronnak hívják. (Para: mellett, klaió: sír, thüra: ajtó.) Ez mellékszál, de akkor is érdekes. Ilyen szokásra utal Horatiustól az I. 25. óda, Ovidiustól az *Amores* I. 6.”

Közös tehát a két tizenkilencedik századi versben, hogy mind a kettő népdalból keletkezett. Közös az is, hogy olyan két nemzet népdalából, amely a török elnyomással harcolva (aminek Székács fordításában a mi szerb versünkben is nyoma van) közösen bírta Európa rokonszenvét. Már csak azon tűnődöm, lehetséges-e, hogy a természeti elemek által hírbe hozott szerelmespár motívuma a többi szomszédos népköltészetbe nem jutott el. Például a magyarba. Goethe nehezményezi, hogy a legrégebbi szerb népköltészetben visszataszító emberáldozatokról olvashatunk, egy fiatal nőt befalaznak, hogy Szkutari vára felépülhessen.⁴ De a csillagok magyarul (legalábbis az én tudtommal) legfeljebb odáig mennek el, hogy „ha beszélni tudnának, / a lányokról mindent elmondanának! / Elmondanak azt a titkos beszédet, / amit minden szombat este beszélnek.”⁵ De ezek a csillagok, úgy lát-
szik, nem tudnak beszélni.

A tágabb rokonságot persze könnyű kimutatni. A láncolatos szerkezetű mesének sok példáját ismerjük. Vargha Balázs cikket írt a vajdasági *Magyar Szó* gyermekrovatóban (1994. július 1-jén jelent meg) a népköltészetben, játékokban, népmesékben mutatkozó sorozatokról, és példái közé Vitkovics versét is beillesztette. Egyik példája a kóróról és a kismadáról szóló mese Arany László gyűjteményéből, amelyben a kóró nem akarja ringatni a kismadarat, mire az rávenné a kecskét, rágja el a kórót, az engedetlen kecskét egye meg a farkas, és így tovább hosszán a kakasig, aki viszont hajlandó megenni a férget, mire az is szalad rögtön kiférni a farkót, és mínuszról pluszra váltva visszajutunk a kóróhoz: most már bezzeg ringatja a kismadarat. „A hoppon maradt kis madár tudta, hogy melyiknek mi az érzékeny pontja, s úgy választotta ki a következőt, akit megkért. Így bár sorra kudarcot vallott, olyan szorosan egybefonódott, hogy egyetlen meghallgatott kérdés sikersorozattá változtatta az egészet.

Mihez hasonlít még a mese? – kérdezi Vargha Balázs a gyerekektől. – A felállított dominók sorához, amelyet addig rakhatunk, míg egy eldől, s erre sorra mind ledönti a mellette állót.”

Hasonlóan szorosra font sorozat Vitkovics Mihály szerb nyelvből átdolgozott népdala: „Két szerelmes csókolkozott, / Egy nagy völgyben mulatozott...” Itt is van egy fordulópont, ahonnan a sorozat színezetet váltva megismétlődik, átokként, csak nem visszafelé haladva, hanem előlről kezdve a mezőtől a folyóig.

Ha megnézzük a „láncmese, láncvers” címszót a *Néprajzi lexikonban*, bőven találunk további példákat is. A leghíresebb és legrégebbi, amire Vas István írt gyönyörű változatot (*Egy régi dal visszhangja*), a zsidóság körében széderestén családi körben dalolt „Gödölye-ének”, a *Had Gadja* (Küllös Imola hívta fel rá a figyelmemet) a fejőnóta családjába tartozik, és egyik magyar változata Mikes Kelemennél bukkan fel először. Heller Bernát idézi az Izer. Magyar Irodalmi Társulat 1939-es Évkönyvében a – nála így szerepel – *Chad Gadjó* változatairól és eredetéről szóló pompás tanulmányában, egy Erdélyi János feljegyezte változattal együtt:

„Vajjon hol van az a kecske,
Kit apám vett a vásáron,
Fél pénzen, fél garason?

⁴ Ez a történet egész Kelet-Európában elterjedt. A magyar változatokon kívül vannak görögök is, és még számtalan más, lásd Vargyas Lajos alapos tanulmányát: *Kutatások a népballada középkori történetében*. III. A „Kömüves Kelemen” eredete. *Néprajzi Értesítő*, XLI. 1959. 5–73.

⁵ Bodor Anikó: *Vajdasági magyar népdalok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1997. 120. Köszönöm Várady Tibornak, hogy elküldte nekem.

Záróversszaka:

Vajjon hol van az a halál,
Ki elvitte a mészáros,
Ki levágta a tehenet,
Ki megitta azt a vizet,
Ki elnyelte azt a puskást,
Ki meglőtte azt a farkast,
Ki megette azt a kecskét,
Kit apám vett a vásáron,
Fél pénzen, fél garason?
Fejjed anyám, fejjed.

(Erdélyi János, *Népdalok és mondák*, III. 151, 152.)

Ennek az erdélyi mesének meglepő nyomára akadunk már több mint egy századdal Erdélyi följegyzése előtt Mikes Kelemennek egy levelében. 1725. április 22-éről keltezett LX. törökországi levele így kezdődik: Hol vagyon? Hol vagyon az a puskás, ki meglőtte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron?"

Heller Bernát valószínűnek tartja, hogy a zsidó ének a 13. században Németországban keletkezett, talán egy német népdal nyomán. Iskolapéldája lévén a láncolatossá, halmozó mesének, vele kezdődik ennek a mesefajnak a kutatása. Egyik első, Zürichben a 18. században lejegyzett német változatát így ismerteti: „Gazda rázza körtefát, körte nem hull; küldi Jocklit, hogy megrázza, nem megy; küldi kutyát, harapja meg Jakabot [Jocklit], nem harapja; küldi bunkót, csapja kutyát, nem csapja; küldi tüzet, égesse el bunkót, nem égeti; küldi vizet, oltsa tüzet, nem oltja; küldi borjút, igya meg vizet, nem issza; küldi mészáros, vágja le borjút, nem vágja; küldi hóhért, akassza mészáros. Ekkor bezzeg a mészáros már akarja a borjút levágni, borjú akarja vizet inni, víz akarja tüzet oltani, tűz akarja bunkót égetni, bunkó akarja kutyát ütni, kutya akarja Jocklit marni, most már Jockli megrázza a fát, hull a körte. [...] bunkó, tűz, víz, ökör, mészáros, hóhér. Ezek a *Chad Gadjónak* is főelemei. Csak a hóhér helyébe a malach hamóvesz, a halál angyala lép. Márpedig a mesekutatásnak egyik alaptörvénye: a motívumok egész sorának egyezése nem lehet véletlen találkozás, hanem közös eredetre vall.”

De hogy a mező vagy a csillagok, szóval a természet elemei által tetten ért és kipletykált szerelmespár témája hogyan vándorolt át a szerbből az újgörögbe vagy fordítva, ha a kapcsolat csakugyan nem véletlen, erre a kérdésre továbbra sem tudom a választ, és azt sem, hogy van-e válasz.

Láncmese Európa-szerte mindenfelé található, de a keresett változatára más példát eddig nem találtam. Hogy állunk a balkáni térséggel? A Wikipédián ezt olvasom: „A balkáni térség soknemzetiségű egyvelege és hányattatott történelme okán rendkívül színes kulturális örökséggel rendelkezik. Nyelvileg a görög, az újlatin nyelvek (aromun, román), a szláv nyelvek (szerb, bolgár, macedón, bosnyák, horvát), a török, az albán vannak jelen a térségben, illetve kisebbségi nyelvekként a romák által beszélt dialektusok, valamint a cserkesz, a jiddis. Annak ellenére, hogy ennyire sokféle a térség nyelvileg, érdekes módon mégis létezik e nyelveknek egy közös, látens alaprége, amelyet a nyelvészet balkáni nyelvi uniónak nevez.” Még olyan elmélet is van, hogy a balkáni nyelvek története során a görög és a szerbhorvát csak rövidebb ideig haladt együtt a többi balkáni nyelvvel, és ezért ez a kettő a Balkáni Nyelvi Unió külső héját képezi. Mások, például Schütz István erős kételyeket fogalmaznak meg ezzel a nyelvi unióval szemben. És neki van igaza, ezt mondja Nádasdy Ádám is (megkérdeztem). Annyi azonban bizonyos, hogy a balkáni népek – ahogy Schütz István is írja – hosszú, néhány esetben évezredes egymás mellett élé-

sük során megismerték egymás folklórkincsét, mítoszait, népi hiedelmeit, zenéjét, dalait, táncait, népviseleteit stb.⁶ is. Mark Mazover *A Balkán* című könyvében (Európa, 2004, 83.) pedig azt írja, hogy amíg az oszmán birodalom részei voltak, a keresztény parasztnak nem sokat jelentett az a kérdés, hogy szerbek, bolgárok vagy görögök-e.

„A Vitkovics-vers eredetijének, a »Dva se draga na livadi ljube« népdalnak több változata él különböző déli régiókban (úgy rémlik, a szlovén népdalgyűjtésben is megvan), meg néhány egyéb horvát forrásban is fellelhető, sőt: napjainkban is van egy újabb, amely a népdalénekesek egyik kedvence” – írja nekem Vujicsics Marietta.

Ami pedig a görög dalt illeti: Charles-Claude Fauriel (aki 1799-ben Joseph Fouché rendőrminiszter titkára lett, de hajlamai a tudományhoz vonzótták, aztán meg nem is akart Napóleon alatt szolgálni) 1824–25-ben kiadta két kötetben két nyelven az újjörög népköltészet antológiáját alapos bevezető tanulmánnyal. A dalok elé is írt rövid bevezetést. A mi versünk a második kötet vége felé három másik verssel összevonva szerepel, közös bevezetőjükben csak annyit mond róluk, hogy ez a négy dalocska a legtetszetősebbek vagy legpikánsabbak közül való, amiket a Görögország körüli szigeteken talált, és a negyediknek, a mi versünknek dicséri a képzeletgazdagságát.

Fauriel antológiájának már 1825-ben megjelent a német kiadása Lipcsében a Schubert-dalciklusok révén közismert Wilhelm Müller fordításában⁷ és kiegészítő magyarázataival, és itt már az áll erről a dalról, hogy feltűnően hasonlít egy szerb népdalhoz (*Es kann nichts verborgen bleiben – Semmi sem maradhat rejtve*).⁸ Több másik dal jegyzetének a végén is ez olvasható: „Vergl. Serbische Volkslieder, übersetzt von Talvj.” Ahol is a fordító megjelölése a Therese Albertine Louise von Jacobi név kezdőbetűiből áll össze. Az ő fordításainak küszöbönálló megjelenését nagy örömmel üdvözli Goethe 1825-ben a szerb dalokról szóló írásában, amelyet azzal kezd a népköltészetéről szólva, amivel én most be is fejezhetem: „E nemből újabb sokféle jelenséggel ismerkedhettünk, hadd említsem itt most csak az újjörög népköltészetet, melynek darabjai mind ez időkig élnek és hatnak, és amelyekhez a szerbek, bár ódonabbak, csatlakoznak, vagy inkább szomszédi viszonyt ápolnak velük, kölcsönös hatások alapján” (Tandori Dezső fordítása).

Rakosgatva egymás mellé a verseket, mint a láncmese szeméit, oda érkeztünk meg, ahova Goethe 195 éve eljutott. De most már talán több joggal merenghetünk rajta, hogy egy Apollinaire-vers gyökerei a balkáni népköltészet mélyeséges talajában valahol összeakadhatnak egy szerbből végül is magyarrá lett vers gyökereivel.

⁶ Schütz István: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Balassi, 2002.

⁷ Chamisso két évvel később írta meg a maga versét. Müller fordítása így kezdődik: „O Mädchen, als wir uns geküsst, da war es Nacht – Chamissónál: Da nachts wir uns küßten, o Mädchen”. A többi kulcsszó is azonos: Sterne, Meer, Ruder, Schiffer.

⁸ A Vitkovics-vers alapjául szolgáló népdal ezzel a címmel szerepel a horvát Lavoslav Župan Zágrábban 1848-ban kiadott népdalgyűjteményében is: *Ništa se sakriti ne može*. (Vujicsics Marietta szíves közlése.)